# בהר

א. כ' הרמב"ם בסוף הל' עבדים (וסיום ספר קנין): „מותר לעבוד בעבד כנעני בפרך, ואע"פ שהדין כך מדת חסידות ודרכי חכמה שיהי' אדם רחמן ורודף צדק ולא יכביד עולו על עבדו ולא יצר לו ויאכילהו וישקהו מכל מאכל ומכל משתה, חכמים הראשונים היו נותנין[2] לעבד מכל תבשיל ותבשיל שהיו אוכלין, ומקדימין[3] מזון הבהמות והעבדים לסעודת עצמן, הרי הוא אומר[4] כעיני עבדים אל יד אדוניהם כעיני שפחה אל יד גבירתה, וכן לא יבזהו ביד ולא בדברים כו' ולא ירבה עליו צעקה וכעס אלא ידבר עמו בנחת וישמע טענותיו כו'" (ובסיום ההלכה מאריך הרמב"ם ע"ד מדת הרחמים שבזרעו של אברהם אבינו, כדלקמן סעיף ג).

והנה מ"ש הרמב"ם ש„(מדת חסידות ו)דרכי חכמה שיהי' אדם רחמן כו' ולא יכביד עולו על עבדו כו'", שגם „דרכי חכמה" ושכל מחייבים הנהגה זו (וכדיוק לשונו בהמשך הענין „חכמים הראשונים כו'", ולא „חסידים[5] הראשונים כו'") — יש לבאר בפשטות, ע"פ דברי הרמב"ם בהלכה הקודמת, בדין „יכול הרב לומר לעבדו כנעני עשה עמי ואיני זנך", ד„עבדים שהכניסה לו אשתו בתורת נכסי מלוג חייב במזונותיהן, דעל מנת כן הכניס אותם, שאם לא יזון אותם ימותו ויברחו והרי אינו חייב באחריותן", שמזה מובן איך השכל הישר מחייב הנהגה של רחמנות כלפי העבד, כי אם יתנהג באכזריות יש חשש שיחלה העבד או יברח וכיו"ב.

אלא שעפ"ז צריך ביאור לאידך גיסא — דכיון שגם ע"פ „דרכי חכמה" אין ל־התנהג עם עבד כנעני באכזריות, למה תלה הרמב"ם ענין זה ב„מדת חסידות", היינו שהנהגה זו תלוי' במדת חסדו ורחמיו של האדון, דהרי גם מי שאינו רחמן אלא הוא חכם ופיקח יתנהג ככה מצד „דרכי חכמה", כדי שלא להפסיד את ממונו, כנ"ל?

[ואף שי"ל שכוונת הרמב"ם בלשון „מדת חסידות" היא שזוהי הנהגה לפנים משורת הדין (כיון שמצד הדין מותר לעבוד עמו בפרך) — מ"מ, ובפרט מה־אריכות בהמשך ההלכה ע"ד מדת הרחמים שבזרעו של אברהם אבינו ש„רחמנים הם על הכל" (כדלקמן ס"ג) מובן, שכוונת הרמב"ם בלשון „מדת חסידות" כאן היא גם להנהגה באופן של חסד ורחמים[6] מרובים].

---

1) ראה תו"כ (ורש"י) פרשתנו עה"פ (כה, מג־ד) לא תרדה בו בפרך.

2) במגדל עוז וכס"מ כאן מציינים לירושלמי ב"ק פ"ח ה"ד. בבלי כתובות סא, ס"א (וראה לחם משנה כאן).

3) ראה לקמן סעיף ב.

4) תהלים קכג, ב.

5) ע"ד לשונו בסוף הל' טומאת אוכלין. ועוד.

6) להעיר מירושלמי ב"ק שם „הכא במידת רחמים". ובפני משה שם: במדת הרחמים עשה ובדרך חסד.

ומשמע מזה, שיסוד הנהגה זו הוא ב„מדת חסידות" דוקא, כלומר, שאף שהנהגה זו מחוייבת מצד „דרכי חכמה" זהו רק במי שמתנהג ב„מדת חסידות" (שאצלו, הנהגה כזו מחוייבת לא רק מצד מדת הרחמים שלו, אלא גם ע"פ חכמתו), אבל מי שאינו רחמן, הרי חשבון של „דרכי חכמה" בלבד אינו מספיק להביא להנהגה זו.

ב. ויובן זה בהקדם דיוק נוסף ב־דברי הרמב"ם כאן, שבהמשך להנהגת חכמים הראשונים ש„היו נותנין לעבד מכל תבשיל ותבשיל שהיו אוכלין", כ' „ומקדימין מזון הבהמות והעבדים לסעו־דת עצמן".

ולכאורה — „בהמות" מאי בעי הכא?

וביותר אינו מובן: מפשטות לשון הרמב"ם משמע, דהא ד„מקדימין כו'" הוא חלק מהנהגת חכמים הראשונים. וכבר העירו[7], שבגמ'[8] לא הובא זה כהנ־הגת „חכמים הראשונים" אלא בתור דין[9] — „אסור לאדם שיאכל[10] קודם שיתן מאכל לבהמתו שנאמר[11] ונתתי עשב בשדך לבהמתך והדר ואכלת ושבעת". ועוד זאת: (א) בגמ' איתא רק „בהמתו", ואילו הרמב"ם מוסיף גם עבדים[12]. (ב) בגמ' הובא ע"ז הכתוב „ונתתי עשב גו'", וברמב"ם — „כעיני עבדים גו'"[13] [ומובן, ששני השינויים תלויים זב"ז — שבפסוק „ונתתי עשב גו'" נזכר רק „בהמתך" (ולא עבדים), ואילו ברמב"ם כאן נוגע בעיקר „עבדים", ולכן הביא הכתוב „כעיני עבדים גו'"].

ועפ"ז קשה יותר — למה הביא ה־רמב"ם כאן גבי היחס ל„עבדים" את הנהגת „חכמים הראשונים" עם הב־המות[14].

ויש לומר, שבזה שצירף הרמב"ם בהמות עם עבדים כוונתו להדגיש הטעם שהנהגה בחסד וברחמים עם עבד כנעני היא בגדר מדת חסידות (ולא רק הנהגה ע"פ „דרכי חכמה").

דהנה ע"פ שכל אין טעם שהאדם יקדים מזונות בהמתו לסעודת עצמו. ואדרבה, ע"פ „דרכי חכמה", הרי הב־המות „לא נבראו אלא לשמשני"[15] והם

---

7) לכאורה זוהי כוונת העין משפט (ברכות מ, א), שהעתיק ל' הרמב"ם ומסיים „וצע"ק".

8) ברכות (שם), גיטין (סב, סע"א) — כצויין בכס"מ. והובא להלכה בטור או"ח סקס"ו. מג"א שם סקי"ח. שו"ע אדה"ז שם ס"ט.

9) בשו"ת מהר"ם ב"ר ברוך סש"ב (הובא במג"א סרע"א סק"ב) שהוא איסור גמור מה"ת. אבל מפשטות ל' הרמב"ם כאן משמע שס"ל שהוא רק מדת חסידות. וראה שד"ח כללי הפוסקים סט"ו אות יב (ועוד), שהרמב"ם ס"ל של' איסור מתפרש גם על דבר שהוא רק מדת חסידות בעלמא (וראה שם בסוף האות גם בנדו"ד). — הדיעות אם הוא איסור מה"ת, דרבנן או מדת חסידות — ראה שד"ח כללים מערכת האל"ף כלל ק (וש"נ). ועוד.

10) בגיטין שם „שיטעום" (כבהערה הנדפסת עה"ג בברכות שם). וראה שד"ח כללים שם (וש"נ). ועוד.

11) עקב יא, טו.

12) וצ"ע מקורו. וראה הערה 14.

13) ולכאורה אין כוונת הרמב"ם בזה להביא ראי' על הא דמקדימין מזון העבדים כו', אלא על כללות הענין שהאדון צריך להאכילו כו' (שע"ז נאמר „כעיני עבדים אל יד אדוניהם גו'", שיספקו להם מזונם).

14) ולכאורה דוחק לומר שהרמב"ם למד עבדים (במכ"ש וק"ו) מבהמות [ובפרט שעבדים נק' „עם הדומה לחמור" — יבמות סב, א. וש"נ. ועוד], ולכן מביא גם „בהמות" כיון שזהו מקורו.

15) משנה ובריית סוף קידושין.

טפלים אל האדם, וקודם כל צריך לאכול בעצמו ורק אח"כ בא מאכל בהמתו[16], אלא שהנהגה זו קשורה עם חסדו ורח־מיו[17] המרובים של האדם (וכדלקמן ס"ד).

ועד"ז הוא בנוגע לכללות ההנהגה עם עבדו הכנעני: זה שהתורה התירה להעביד עבד כנעני בעבודת פרך — „עבודה שאין לה קצבה ועבודה שאינו צריך לה"[18] (אף שלכאורה הוא אכ־זריות[19]) ה"ז משום שעבודת העבד כוללת גם עשיית „דברים בוזים שהם מיוחדים לעשות העבדים"[20] [שלכן נאסר להעביד עבד עברי בדברים אלו[21], כיון שנצטוינו[22] „לא תעבוד בו עבודת עבד"] וכדי שלא יחסר בענין העבדות (שהעבד לא ימנע את עצמו מלעשות דברים בוזים) יש מקום להתנהג עמו באופן כזה שירגיש את היותו עבד[23], ולכן התירה התורה לעבוד עמו בפרך (אף שגורם צער להעבד[24]), כיון שזה נוגע להעבדות גופא.

ומזה מובן, שמצד „דרכי חכמה" לחוד, הרי יש מקום לומר שצ"ל דוקא עבודה בפרך. ורק מי שחונן ב„מדת חסידות" והוא „רחמן ורודף צדק", מתנהג ברחמים גדולים גם כלפי עבדו, עד שמתנהג עמו באופן של השוואה[25] [ע"ד החיוב בעבד עברי[26] „להשוותן לו במאכל ובמשקה כו'"], ויתירה מזו — שמקדים מזונות עבדו לסעודת עצמו (אע"פ שהנהגה כזו היא לכאורה היפך ענין העבדות גופא), שהנהגה כזו היא רק מצד רחמיו המרובים של האדון[27].

ג. לפי הסבר זה יש לבאר גם אריכות לשון הרמב"ם בסיום הלכה זו, וז"ל:

„ואין האכזריות והעזות מצוי' אלא

---

16) ולהעיר מס' חסידים (סתקל"א) — הובא במג"א ושו"ע אדה"ז שבהערה 8 — דלשתות אדם קודם.

17) להעיר משו"ת שאילת יעב"ץ סי"ז, שהאיסור לאכול קודם שיתן מאכל לבהמתו הוא משום צער בע"ח, כיון ש„הרי היא סמוכה עליך", ו„הטילה התורה חובה על האדם . . לפרנסם קודם שיאכל הוא בעצמו לקנות מדת רחמים בנפשו".

18) ל' הרמב"ם הל' עבדים פ"א ה"ז (וראה נ"כ שם).

19) ראה כס"מ שם, שעבודת פרך נאסרה בעבד עברי משום צער. וברש"י פרשתנו (כה, מג) „כדי לענותו".

20) ל' הרמב"ם הל' עבדים פ"א ה"ז.

21) רמב"ם שם.

22) פרשתנו כה, לט. וראה גם רש"י שם.

23) ומהמשך לשון הרמב"ם משמע לכאורה דגם „לא יבזהו ביד כו' לעבדות מסרן הכתוב לא לבושה" (רמב"ם כאן — כדעת (והנהגת) שמואל נדה מז, א) הוא רק מדת חסידות ולא איסור מדינא, וע"פ דין מותר לבייש אותו (אבל להעיר מתוד"ה בדק נדה שם „להנצל מעונש"). ואכ"מ.

24) והרי אסור לצער אפילו בע"ח, ולהרבה דעות — צער בע"ח דאורייתא (ראה שד"ח כללים מע' הצד"י כלל א. וש"נ. וכן פסק אדה"ז בשו"ע או"ח סש"ה סכ"ו. חו"מ הל' עוברי דרכים וצער בע"ח ס"ד).

25) בל' הכתוב (איוב לא, טו) שהובא ברמב"ם כאן (וכן בירושלמי ב"ק שבהערה 2) — „הלא בבטן עושני עשהו ויכוננו ברחם אחד" (ראה מצו"ד שם).

26) רמב"ם שם ה"ט.

27) ומה שהרמב"ם מוסיף (גם) „דרכי חכמה" — כי מי שהוא בעל רחמים, ימצא טעמים גם ע"פ שכל להנהגה באופן של חסד כו'. או י"ל שכוונת הרמב"ם ב„דרכי חכמה" היא להנהגה טובה במדות ישרות כו' (דלא כנ"ל ס"א).

בגוים עובדי ע"ז[28] אבל זרעו של אברהם אבינו והם ישראל שהשפיע להם הקב"ה טובת התורה וצוה אותם בחוקים ומשפטים צדיקים, רחמנים הם על הכל, וכן במדותיו של הקב"ה שצונו[29] להדמות בהם הוא אומר[30] ורחמיו על כל מעשיו וכל[31] המרחם מרחמין עליו שנאמר[32] ונתן לך רחמים ורחמך והרבך".

והנה ענין זה ע"ד מדת הרחמנות של זרע אברהם (והפכה אצל הגוים) הביא הרמב"ם בכמה מקומות בס' היד:

בהל' תשובה[33] — "אסור לאדם להיות אכזרי כו' מוחל בלב שלם כו' וזהו דרכם של זרע ישראל ולבם הנכון אבל העובדי כוכבים ערלי לב אינן כן אלא ועברתן[34] שמרה נצח כו'".

בהל' איסורי ביאה[35] — "כל מי שיש בו עזות פנים או אכזריות ושונא את הבריות ואינו גומל להם חסד חוששין לו ביותר שמא גבעוני הוא, שסימני ישראל האומה הקדושה ביישנין רחמנים וגומלי חסדים".

בהל' מתנות עניים[36] — "שהצדקה סימן לצדיק זרע אברהם אבינו שנאמר[37] כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו לעשות צדקה כו' וכל מי שהוא אכזרי ואינו מרחם יש לחוש ליחסו שאין האכזריות מצוי' אלא בגוים כו'".

ויש לעיין בטעם הדבר, שדוקא כאן בהל' עבדים מוסיף שני פרטים בזה:

(א) "והם ישראל שהשפיע להם הקב"ה טובת התורה וצוה אותם בחוקים ומשפטים צדיקים". ומשמע מזה, שאינו מספיק זה שזרע אברהם אבינו הם רחמנים וגומלי חסדים בטבעם[38], וגם לא מה שאברהם אבינו ציוה את בניו ואת ביתו אחריו לעשות צדקה כו' — אלא צ"ל גם "שהשפיע להם הקב"ה טובת התורה וצוה אותם בחוקים ומשפטים צדיקים". ולכאורה, אדרבה, בהלכה זו מדבר הרמב"ם ע"ד הנהגה לפנים משורת הדין, יותר מהמחוייב ע"פ חוקי ומשפטי התורה (כי ע"פ דין תורה מותר לעבוד בעבד כנעני בפרך). וא"כ לכאורה יסודה של הנהגה זו היא (לא במשפטי התורה, אלא) במדת החסד והרחמים הטבועה בנפשות עם ישראל.

(ב) "וכן במדותיו של הקב"ה שצונו להדמות בהם הוא אומר ורחמיו על כל מעשיו" — משא"כ בשאר המקומות לא כ' שמדת הרחמים היא ממדותיו של הקב"ה שצונו להדמות בהם (וכמ"ש בהל' דעות[39] "מה הוא נקרא רחום אף אתה הי' רחום").

---

28) ברמב"ם דפוס רומי "גוי' ערלים".

29) ראה רמב"ם הל' דעות פ"א ה"ו. סהמ"צ מ"ע ח.

30) תהלים קמה, ט. וראה ב"מ פה, א שקאי גם על בע"ח (בהתאם ללשון הרמב"ם כאן ע"ד הקדמת "מזון הבהמות").

31) שבת קנא, ב. הובא גם ברמב"ם הל' מתנות עניים פ"י ה"ב.

32) פ' ראה יג, יח.

33) פ"ב ה"י. וראה גם הל' חובל ומזיק פ"ה ה"י.

34) ע"פ עמוס א, יא.

35) פי"ט ה"ז. וראה גם שם פי"ב הכ"ד.

36) פ"י ה"א־ב.

37) וירא יח, יט.

38) ראה בארוכה לקו"ש ח"ל ע' 61 ואילך.

39) פ"א שם.

ד. וע"פ משנת"ל יש לומר הביאור בזה:

היחס של כבוד כו' כלפי עבד כנעני, לא זו בלבד שאינו מחוייב מצד „דרכי חכמה", אלא גם מדת הרחמים הטבעית הנטועה בנפש זרע אברהם לא תספיק לזה. כי גם רחמים אלה הם רחמים מוגבלים לפי טבע וגדר של נברא, ואין רחמים אלה חלים על עבד כנעני בענינים שהם היפך העבדות גופא.

ויש לומר, שגם לזה רמז הרמב"ם בהביאו הא שחכמים הראשונים היו מקדימין מזון הבהמות לסעודת עצמן. כי אע"פ שיתכן שאיש רחום וחסדן יתעורר ברגשי רחמים על בעל חי ולא יצער אותו, מ"מ, מובן ופשוט, שאין רחמיו עליהם גדולים מאהבת עצמו ובני ביתו, וא"כ מובן, דזה שחכמים הראשונים היו מקדימין מזון בהמתם לסעודת עצמן אין זה מפני רגש ה־רחמים הטבעי אלא זהו סוג אחר של רחמים.

וזהו מה שהרמב"ם מוסיף כאן „(והם ישראל) שהשפיע להם הקב"ה טובת התורה וצוה אותם בחוקים ומשפטים צדיקים רחמנים הם על הכל", ומוסיף „וכן במדותיו של הקב"ה שצונו להדמות בהם הוא אומר ורחמיו על כל מעשיו" — שבזה רצונו לומר, דאע"פ שאין זו הנהגה מחוייבת מצד הרחמים והחסד האנושיים (גם של נפש איש ישראל, זרע אברהם), מ"מ, „השפיע להם הקב"ה טו־בת התורה", ש„טובת התורה" אינה רק טוב המחוייב מצד השכל האנושי וטבע בני אדם אלא כפי המחוייב מצד חכמתו של הקב"ה. ועוד זאת נצטוינו — להד־מות למדותיו של הקב"ה. ומפני זה אין גבול לרחמי ישראל, „רחמנים הם על הכל", עד שמקדימין מזון בהמתם לסעו־דת עצמן.

ה. הסברת הענין:

בנוגע לרחמי הקב"ה — שני ענינים: א) אין הם רחמים במובן הפשוט, רגש של רחמים, אלא התנהגות של רחמים כלפי הנבראים, וכמו שביאר הרמב"ם בארוכה במו"נ[40], שמדותיו של הקב"ה „הם תוארי מעשיו", ש„עושה פעולות הדומות לפעולות הנעשות על ידינו כתוצאה ממדות כלומר מתכונות נפשיות, לא שהוא יתעלה בעל תכונות נפשיות". ב) לאידך — כיון שהמדובר במדותיו יתʼ, הרי כשם שהוא יתʼ אין לו סוף, כך „מדותיו הקדושות אינן בבחי' גבול ותכלית אלא בבחי' אין סוף"[41], ואין גבול לרחמיו, „לא[42] כלו רחמיו".

וזה גופא הטעם ש„ורחמיו על כל מעשיו". דבמדת בשר ודם, שסיבת הרח־מים היא מצבו של הזולת (שעליו מרחם), הרי יש חילוק גדול באיכות ה־רחמים, לפי ערך מצבו של המרוחם, ועד שדבר שרחוק מאד ממעלת האדם יתכן שמצבו לא יעורר אצל אדם רגש של רחמים. משא"כ אצלו יתʼ, בורא הכל, אין שום דבר תופס מקום (מצד עצמו), ורחמיו יתʼ הוא מצד מדותיו של הקב"ה, ולכן אין גבול לרחמיו, והרי הם על כל מעשיו.

וזהו גם החידוש ב„טובת התורה" שהקב"ה צוה אותנו בה, שיש בה בʼ

---

40) ח"א פנ"ד (מועתק ע"פ תרגום קאפח).

41) תניא אגרת התשובה פי"א (ק, סע"א). וראה גם תניא ח"ב פ"ד (עט, א).

42) איכה ג, כב.

תכונות אלו, (א) הציווי הוא על ההנהגה באופן של רחמים, דגם במצב כזה שאין לב האדם מסוגל להתעורר ברגש של רחמים בענין זה, מ"מ עליו להתנהג „בחוקים ומשפטים צדיקים" של התורה, (ב) וברחמים אלה — אין מדה וגבול.

וזהו גם הטעם שהרמב"ם מוסיף „וכן במדותיו של הקב"ה שצונו להדמות בהם הוא אומר ורחמיו על כל מעשיו", להדגיש, שזהו תוכן „טובת התורה" שהקב"ה השפיע לנו, לא רק להתנהג ברחמים וחסד המחוייב ע"פ טבע בני אדם (אפילו טבע של איש ישראל), אלא להדמות למדותיו ית', „כפי היכולת"[43], למעלה מגדר אנושי.

ומצד זה מקדים האדם מזון בהמתו גם לסעודת עצמו, וכן רחמיו על עבדו הם באופן של כבוד ביותר (היפך ענין העבדות), רחמים למעלה ממדידה,

וע"י רחמים כאלו, הרי — „כל המרחם מרחמין עליו שנאמר ונתן לך רחמים ורחמך והרבך", רחמי הקב"ה, ורחמים רבים דוקא.

ו. והנה ידוע מחז"ל עה"פ[44] „מגיד דבריו ליעקב חוקיו ומשפטיו לישראל", ד„מה שהוא עושה הוא אומר לישראל לעשות ולשמור", שמזה מובן גם בנדו"ד, שהקב"ה מקיים כביכול גם הלכה זו שברמב"ם ע"ד הנהגת אדון עם עבדו הכנעני.

והענין בזה:

מבואר בכמה מקומות[45], שג' סוגי עבד, עבד כנעני עבד עברי ואמה עברי', מרמזים לג' מדריגות ואופנים בעבודת בני ישראל, שהם „עבדי ה'"[46]; ועבד כנעני, שעליו אמרו חז"ל[47] „עבדא בהפקרא ניחא ליה", היינו מי שאין לו רגש בלב להתעוררות בעבודת ה' ועבודתו היא רק בדרך כפי' וקבלת עול.

ובעבד זה, הרי שורת הדין נותנת שמותר להעבידו בפרך כדי לשבור את חומריות העבד (שממנה בא לרצות בהפקרות כו'); וזהו שמשמיענו הרמב"ם, שמצד „מדת חסידות ודרכי חכמה" דלמעלה, הרי לא זו בלבד שאין מעבידו בפרך ח"ו, אלא אדרבה, מתנהג עמו מתוך רחמים וצדק, להאכילו ולהשקותו „מכל מאכל ומכל משתה . . מכל תבשיל ותבשיל", שמובן שזה כולל לא רק דברים המוכרחים, אלא גם ענינים של תענוג[48] (כמו האדון בנוגע לעצמו, שאינו מסתפק בהכרחיות אלא יש לו מעדנים לשם תענוג),

ועוד זאת — שעוד מקדים מזון עבדו לסעודת עצמו, כלומר, עוד לפני שהקב"ה מתענג מעבודתם של ישראל, הנק' „קרבני לחמי לאשי"[49] (שבמובן

---

43) ל' הרמב"ם בסהמ"צ שם. מו"נ שם (בסוף הפרק). ובהל' דעות שם „כפי כחו". וראה בארוכה לקו"ש ח"ד ע' 1130 ואילך. חל"ד ע' 156 ואילך.

44) תהלים קמז, יט. שמו"ר פ"ל, ט.

45) תו"ח שמות ד"ה וכי ימכור (עא, ב ואילך). דרך חיים ש' התפלה פס"ו ואילך. סהמ"צ להצ"צ מצות יעוד כו' אמה העברי'. אוה"ת משפטים ע' א'קכז ואילך. ועוד.

46) כמ"ש (פרשתנו כה, מב. שם, נה) „עבדי הם". ועוד.

47) גיטין יג, א.

48) ראה טאו"ח סר"ז ובב"י שם.

49) פינחס כח, ב. ועד"ז בכ"מ.

רחב יותר נכללים בזה כל עניני עבודת השם[50], הגורמים „נחת רוח לפני שאמר־תי ונעשה רצוני"[51] — הרי הוא נותן לישראל עמו, אפילו מי שעבודתו היא בדרגת „עבד כנעני", כל צרכיו, ובאופן של תענוג.

(משיחת ש"פ יתרו תשמ"ה)

---

50) להעיר שקרבנות נק' „עבודה" סתם (ראה מפרשים לאבות פ"א מ"א).

51) ספרי ורש"י פינחס שם, ח. ועוד.